Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 94

MA’RIFAT VA ILM - MILLIY YUKSALISH MEZONI: IS’HOQXON TO‘RA IBRAT FAOLIYATI MISOLIDA

Shoxida Turdaliyevna Abbosova*
Farg‘ona davlat universiteti, O‘zbekiston tarixi kafedrasi dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
✉ abbosovashokhida@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda kechgan milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik jarayonlari Is’hoqxon To‘ra Ibrat faoliyati misolida tahlil qilinadi. Ma’rifatparvarning yangi usuldagi ta’limni rivojlantirish, yoshlarni ilm-fan va xorijiy tillarni o‘rganishga yo‘naltirish, matbaa va kutubxona tashkil etish, ilmiy-tarixiy hamda tilshunoslik asarlarini yaratish borasidagi faoliyati yoritiladi. «Lug‘ati sitta alsina», «Jome’ ul-xutut», «Tarixi Farg‘ona» kabi asarlarining ma’rifiy ahamiyati tahlil qilinib, Ibrat qarashlarida ilm va ma’rifat milliy taraqqiyotning muhim omili sifatida namoyon bo‘lganligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar

Is’hoqxon To‘ra Ibrat, jadidchilik, ma’rifat, ilm-fan, milliy yuksalish, yangi usul maktabi, «Matbaai Is’hoqiya», «Lug‘ati sitta alsina», tilshunoslik, matbuot, Farg‘ona vodiysi.

DOI: 10.5281/zenodo.23281749

KIRISH

Millatning taraqqiyot darajasi uning iqtisodiy imkoniyatlari bilangina emas, balki ilm-fan, ta’lim, madaniyat va ma’naviy-intellektual salohiyati bilan ham belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot shuni ko‘rsatadiki, ilm va ma’rifatga tayangan jamiyat o‘zgarishlarga tezroq moslashadi, yangi g‘oyalarni qabul qiladi va kelajak taraqqiyoti uchun mustahkam poydevor yaratadi. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan milliy uyg‘onish jarayonida ma’rifatparvar jadidlarning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Ular xalqni jaholat va qoloqlikdan olib chiqishning eng samarali yo‘lini ilm-fan, ta’lim va ma’rifatda ko‘rdilar. Jadidlar uchun maktab faqat savod o‘rgatuvchi maskan emas, balki yangi fikrlaydigan, dunyo voqealarini anglaydigan va o‘z millati kelajagi uchun mas’uliyatni his qiladigan avlodni tarbiyalash vositasi edi. Ana shunday ma’rifatparvarlardan biri Is’hoqxon Junaydullaxo‘ja o‘g‘li Ibrat (1862–1937) bo‘lib, u Farg‘ona vodiysi ijtimoiy-madaniy hayotida o‘ziga xos o‘rin tutgan. Ibrat pedagog, tilshunos, tarixshunos, shoir, publitsist, sayyoh va matbaachi sifatida faoliyat yuritgan. Uning serqirra faoliyatini birlashtirib turuvchi asosiy g‘oya esa xalqni ilmli va ma’rifatli qilishdan iborat edi. Is’hoqxon To‘ra Ibrat 1862-yilda Namangan yaqinidagi To‘raqo‘rg‘onda tavallud topgan. Dastlab mahalliy maktabda va oila muhitida ta’lim olgan, keyinchalik Qo‘qondagi madrasada tahsilni davom ettirgan. Madrasada o‘qish jarayonida an’anaviy ilmlar bilan cheklanib qolmay, Sharq mutafakkirlari merosini o‘rgangan, arab, fors va rus tillarini egallashga harakat qilgan.[1] 1886-yilda madrasa tahsilini tugatib, To‘raqo‘rg‘onga qaytgan Ibrat pedagogik faoliyat bilan shug‘ullana boshladi. U o‘sha yildayoq mavjud an’anaviy maktablardan farq qiluvchi maktab tashkil etib, ta’lim jarayoniga nisbatan ilg‘or usullarni tatbiq etishga intildi.[2] Ibrat dunyoqarashining kengayishida uning xorijiy mamlakatlarga qilgan safarlari ham muhim ahamiyat kasb etdi. 1887-yildan boshlangan safarlari davomida u Sharq va boshqa mamlakatlarda bo‘lib, turli xalqlarning madaniyati, tillari va ta’lim tajribasi bilan tanishdi. Uzoq yillik safardan 1896-yilda Vatanga qaytdi.[3] Ushbu safarlar Ibrat uchun oddiy sayohat emas, balki o‘ziga xos ilm maktabi vazifasini o‘tadi. Turli xalqlarning tili, madaniyati, fan va texnika sohasidagi yutuqlarini kuzatishi uning keyingi

ilmiy va pedagogik faoliyatiga ta’sir ko‘rsatdi. Ibrat faoliyatidagi bu xususiyat jadid ma’rifatparvarligining muhim tamoyilini ifodalaydi: milliy taraqqiyotga erishish uchun o‘z milliy qadriyatlarini asrash bilan bir qatorda jahon ilm-fani va madaniyati yutuqlarini ham o‘rganish zarur.

Is’hoqxon To‘ra Ibrat ma’rifatparvarlik faoliyatida maktab va ta’lim masalasiga alohida ahamiyat berdi. U ta’lim tizimini zamon talablariga moslashtirish, o‘qitishning samarali usullarini joriy qilish va bolalarga amaliy bilim berish tarafdori edi. 1907-yilda Ibrat o‘z uyida «usuli savtiya» metodiga asoslangan maktab tashkil qildi. Maktabda qishloq bolalari tahsil olgan bo‘lib, ta’lim jarayoni Ibrat tomonidan tuzilgan dastur asosida tashkil etilgan. Maktab parta, stol-stul, qora taxta, daftar va yangi o‘quv adabiyotlari bilan jihozlangan edi.[4] Bu oddiy tashkiliy o‘zgarish emasdi. An’anaviy yodlash usulidan farqli ravishda yangi usuldagi ta’lim o‘quvchining savodini nisbatan tez chiqarish, o‘qish va yozish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan edi. Ibrat maktab faoliyatini faqat o‘zining shaxsiy pedagogik imkoniyatlari bilan cheklab qo‘ymadi. Yangi ta’lim usullaridan xabardor pedagoglarni ham maktabga jalb etdi. Shu tariqa ta’lim jarayoniga yangi pedagogik tajribalarni olib kirishga harakat qildi. Ibratning bu boradagi faoliyatida muhim bir qonuniyat ko‘rinadi: millatning kelajagini o‘zgartirish uchun, avvalo, uning ta’lim tizimini takomillashtirish zarur. Shu ma’noda u maktabni milliy yuksalishning boshlang‘ich nuqtalaridan biri sifatida tushungan ma’rifatparvar edi.

Is’hoqxon To‘ra Ibrat ilmiy merosida tilshunoslik alohida o‘rin egallaydi. U bir necha tillarni o‘rgangan va til bilish insonning ilm-fan va dunyo madaniyati bilan tanishish imkoniyatlarini kengaytirishini amaliy faoliyati bilan namoyon etgan. Ibrat xorij safaridan qaytgach, 1896-yilda «Lug‘ati sitta alsina» - «Olti tilli lug‘at» asarini yaratdi. Asar 1901-yilda Toshkentda nashr etildi.[5] Lug‘atda o‘zbekcha so‘zlarga arab, fors, turk, hind va rus tillaridagi muqobillar berilgan. Bu asarning yaratilishi Ibratning tilni faqat muloqot vositasi sifatida emas, balki ilm va madaniyatlarni bir-biriga bog‘laydigan ma’rifiy vosita sifatida ko‘rganligini anglatadi.XX asr boshlarida Turkiston sharoitida bir necha tilni o‘rganishga mo‘ljallangan bunday asarning yaratilishi katta amaliy ahamiyatga ega edi. Chunki yangi bilimlarni egallash uchun boshqa xalqlarning ilmiy va madaniy merosi bilan tanishish zarur bo‘lgan.

Ibratning tilshunoslik sohasidagi yana bir muhim asari - «Jome’ ul-xutut»dir. 1912-yilda nashr qilingan mazkur asarda turli xalqlar yozuvlarining kelib chiqishi va rivojlanishi haqida ma’lumotlar berilgan.[6] Shunday qilib, Ibratning tilshunoslikka oid faoliyatida ham uning bosh g‘oyasi - insonning bilim doirasini kengaytirish, uni jahon ilm-fani va madaniyati bilan bog‘lash maqsadi namoyon bo‘ladi. Is’hoqxon To‘ra Ibrat ma’rifatni ommalashtirish uchun maktabning o‘zi yetarli emasligini yaxshi anglagan. Ta’lim rivojlanishi uchun darslik, kitob, gazeta va boshqa bosma materiallarga ehtiyoj mavjud edi. Shu sababli uning matbaachilik faoliyati alohida ahamiyatga ega. XX asr boshlarida Ibrat Orenburgdan litografik uskuna olib kelib, To‘raqo‘rg‘onda «Matbaai Is’hoqiya»ni tashkil etdi.[7] Matbaada ma’rifiy mazmundagi kitob va risolalar nashr etila boshlandi. Bu tashabbus Farg‘ona vodiysida kitob va bilim tarqatish imkoniyatlarining kengayishiga xizmat qildi. Ibrat matbaaga tijorat vositasi sifatidagina qaramagan. Uning uchun bosmaxona xalqqa bilim yetkazishning yangi texnologik imkoniyati edi. Qo‘lyozma kitoblarni tayyorlash ko‘p vaqt va mehnat talab qilgan sharoitda matbaa kitoblarni nisbatan keng miqyosda tarqatish imkonini berdi. Keyinchalik matbaa bilan bog‘liq holda «Kutubxonai Is’hoqiya» faoliyati ham yo‘lga qo‘yildi. Kutubxonada o‘zbek, fors-tojik, rus, tatar va turk tillaridagi kitoblar, darsliklar, ta’lim-tarbiyaga oid adabiyotlar hamda davriy matbuot namunalari to‘plangan.[8]

Shu jihatdan Ibrat faoliyatida maktab – darslik – matbaa – kutubxona o‘rtasida yaxlit ma’rifiy tizim shakllanganini ko‘rish mumkin. Maktab bilim bersa, matbaa bilim manbalarini ko‘paytirgan, kutubxona esa ulardan keng jamoatchilikning foydalanishi uchun sharoit yaratgan. Ibrat matbuotning jamiyat hayotidagi o‘rnini ham teran anglagan. U «Turkiston viloyatining gazeti», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg‘ona» kabi davriy nashrlarda maqolalar bilan ishtirok etib, ilm-fan, ta’lim, madaniyat va jamiyat hayotiga oid masalalarni ko‘targan.[9] Uning matbuotga munosabatida muhim bir xususiyat mavjud: gazeta jamiyatni tashqi dunyo bilan bog‘lovchi axborot vositasi bo‘lishi bilan birga, odamlarni fikrlashga undaydigan ma’rifat maydoni ham edi. Jadidlar uchun milliy matbuotning paydo bo‘lishi ijtimoiy tafakkur taraqqiyotining muhim bosqichi bo‘ldi. Chunki matbuot orqali jamiyatdagi muammolar keng muhokama qilinishi, turli fikrlar bildirilishi va xalqning dunyo voqealaridan xabardorligi ortishi mumkin edi. Ibratning ushbu yo‘nalishdagi faoliyati ham uning ma’rifat tushunchasiga keng yondashganligini ko‘rsatadi. Uning nazdida ma’rifat maktab devorlari bilan cheklanib qolmasligi, butun

jamiyatga kirib borishi kerak edi. Is’hoqxon To‘ra Ibrat tilshunos va pedagog bo‘lish bilan birga tarixshunos sifatida ham salmoqli meros qoldirgan. Uning «Tarixi Farg‘ona», «Tarixi madaniyat», «Mezon uz-zamon» kabi asarlari tarixiy tafakkur nuqtayi nazaridan ahamiyatlidir.[10] Ayniqsa, «Tarixi Farg‘ona» asari Farg‘ona vodiysi va Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ibrat tarixni shunchaki o‘tmish voqealarini qayd etish deb emas, balki xalqning o‘zligini anglash va o‘tmish tajribasidan saboq chiqarish vositasi sifatida tushungan.

Milliy yuksalish uchun jahon ilm-fanini o‘rganish qanchalik zarur bo‘lsa, o‘z xalqining tarixi va madaniy merosini bilish ham shunchalik ahamiyatlidir. Ibrat faoliyatida ana shu ikki yo‘nalish - milliy o‘zlikni anglash va jahon tajribasiga ochiqlik bir-birini to‘ldirgan. Is’hoqxon To‘ra Ibratning hayoti va ilmiy-ma’rifiy faoliyatini tahlil qilish uning taraqqiyotga kompleks yondashganini ko‘rsatadi. Uning qarashlarida milliy yuksalish bir necha o‘zaro bog‘liq omillarga asoslanadi: sifatli ta’lim, til bilish, kitobxonlik, matbuotdan xabardorlik, tarixiy xotira va jahon ilm-fani yutuqlarini o‘rganish. Shu jihatdan Ibrat faoliyatining o‘ziga xosligi shundaki, u ma’rifat g‘oyasini nazariy targ‘ib qilish bilan cheklanmadi. U maktab ochdi, dars berishni tashkil etdi, lug‘at va ilmiy asarlar yaratdi, matbaa tashkil qildi, kutubxona faoliyatini yo‘lga qo‘ydi va matbuot orqali jamoatchilikka murojaat qildi. Demak, uning faoliyatida ma’rifat g‘oyasi amaliy harakatga aylangan. Bu esa Ibratni Turkiston milliy uyg‘onish davrining o‘ziga xos namoyandalaridan biri sifatida baholash imkonini beradi. Ibrat merosining bugungi ahamiyati ham aynan shundadir. Zamonaviy taraqqiyot sharoitida chet tillarini o‘rganish, jahon ilm-fani yutuqlarini egallash, kitobxonlik madaniyatini oshirish, tarixiy xotirani saqlash va yoshlarni sifatli ta’lim bilan ta’minlash kabi masalalar dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Shu ma’noda Ibratning bir asrdan ortiq vaqt avvalgi ma’rifiy faoliyati tarixiy meros bo‘lish bilan birga, ilm va ta’limning millat kelajagidagi o‘rnini anglashga xizmat qiluvchi muhim tajriba hamdir.

Xulosa qilib aytganda, Is’hoqxon To‘ra Ibratning hayoti va faoliyati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan ma’rifatparvarlik va milliy uyg‘onish harakatining muhim sahifalaridan birini tashkil etadi. Ibrat milliy yuksalishga erishishning asosiy shartlaridan biri sifatida ilm va ma’rifatni ko‘rdi. Uning pedagogik faoliyati, yangi usul maktabini tashkil etishi, «Lug‘ati sitta alsina» va «Jome’ ul-xutut» kabi asarlarni yaratishi, «Matbaai Is’hoqiya» hamda kutubxona faoliyatini yo‘lga qo‘yishi mazkur g‘oyaning amaliy ifodasi bo‘ldi. Ma’rifatparvarning hayot yo‘lida yana bir muhim xususiyat namoyon bo‘ladi: u ilmni faqat shaxsiy kamolot vositasi emas, balki millatni yuksaltirish kuchi sifatida tushundi. O‘zi egallagan bilimni jamiyatga yetkazish, yangi avlodni o‘qitish va xalqning axborot hamda kitobga bo‘lgan imkoniyatlarini kengaytirishga harakat qildi. Shu nuqtayi nazardan, Is’hoqxon To‘ra Ibrat merosi ma’rifat, ilm-fan va ta’lim milliy taraqqiyotning mustahkam poydevori ekanligini ko‘rsatuvchi muhim tarixiy tajribadir. Uning serqirra faoliyatini o‘rganish jadidchilik harakatining mohiyatini yanada chuqur anglash, shuningdek, milliy yuksalishda ma’rifat va ilmning o‘rnini ilmiy jihatdan baholash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Dolimov U. *Is’hoqxon Ibrat. Istiqlol fidoyilari*. – Toshkent, 1994.
2. O‘sha manba.
3. O‘sha manba.
4. O‘sha manba.
5. Is’hoqxon binni Junaydulla To‘raqo‘rg‘oniy. *Lug‘oti sitta alsina*. – Toshkent: Ilyin tipografiyasi, 1901. – B. 53.
6. Madvaliyev A. Is’hoqxon Ibratning olti tilli lug‘ati // *O‘zbek tili va adabiyoti*. – Toshkent, 2018. – № 4. – B. 53–56.
7. Ibrat I. *Jome’ ul-xutut*. – Namangan, 1912. – B. 48, 106.
8. Dolimov U. *Is’hoqxon Ibrat*. – Toshkent, 1994. – B. 20–23.
9. Is’hoqxon Ibrat. *Tarixi Farg‘ona*. – O‘zFASHI fondi. Inv. №11080. – B. 54.
10. Ibrat I. *Tarixi Farg‘ona. Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Ma’naviyat, 1992.